Саяхмет Салиқа Санатқызының «8D01704 – Орыс тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін орындаған «Филологтың кәсіби дайындық барысында тілдік тұлға тезаурусының қалыптасуының лингводидактикалық аспектілері» докторлық диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының әлемдік білім беру қоғамдастығына кірігу процесінде кәсіпқойлығы басқа салалар мен мәдениеттердің өкілдерімен кәсіби-іскерлік қарым-қатынасқа түсуге дайын маманның кәсіби коммуникативтік құзыреттілігінің деңгейі мен сапасына тікелей байланысты әртүрлі салалардың мамандарына еңбек нарығының талаптары өзгерді. Коммуникативтік құзыреттіліктің қалыптасуына кейбір педагогикалық ережелерді жоғары мектепте орыс тілін оқытудың теориясы мен практикасының соңғы жетістіктері тұрғысынан қайта қарау ықпал етеді.

Қазақстандағы ресми қостілділік (ҚР Конституциясы) және «ҚР-дағы тілдердің үштұғырлығы» (2007) ұлттық-мәдени жобасын кезең-кезеңімен іске асыру жағдайында қазіргі маман орыс тілінің (ұлтаралық ретінде), қазақ тілінің (мемлекеттік тіл ретінде), ағылшын тілінің (халықаралық тіл ретінде) белгілі бір деңгейін меңгеруі қажет. Бұл, ең алдымен, қызметі қоғамның білім берудің барлық (мектепке дейінгі, мектеп, жоғары оқу орны, жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіптік) деңгейлерінде тілдік даярлыққа деген қажеттіліктерін шешуге тікелей бағытталған болашақ тілші маманды, филологты кәсіптік бағдарланған оқытудың мақсатын нақтылауды және өзектендіруді талап етті. Лингвистикада лингвистикалық материалды (әр түрлі тілдердің түсіндірме сөздіктері, жазушылар тілінің сөздіктері) таңдау және ұсыну принципі бойынша ерекшеленетін тезаурустарда сипатталған бүкіл ұлттың немесе белгілі бір тілдік тұлғаның сөздік қорын жүйелеудің белгілі бір тәжірибесі орын алған. Алайда, арнайы сөздікті құрастырудың және оны қолданудың жеке лингводидактикалық аспектілері уақыттың, қоғамның заманауи талаптары тұрғысынан терең зерттеу мен түсіндіруді қажет етеді. Тілдік тұлға категориясын, тілшінің кәсіби лингвистикалық тұлғасын сипаттауға арналған көптеген ғылыми-әдістемелік жұмыстарға қарамастан, оны зерттеудің жеке теориялық, әдіснамалық және практикалық аспектілері, оны ұсыну әдістері терең зерттеу мен түсіндіруді қажет етеді. Сондықтан бұл зерттеудің тақырыбы ғылыми қызығушылық тудырады.

Диссертациялық зерттеудің нысаны кәсіби дайындық процесінің принциптері мен заңдылықтарын зерттейтін лингводидактика тұрғысынан филолог-маманның тілдік тұлғасының тезаурусын қалыптастыру болып табылады. **Зерттеу жұмысының пәні** – кәсіби коммуникация саласында тілді оқытудың әдіснамасы мен әдістемесінің құрамдас бөлігі ретінде танылған лингводидактикалық аспектілер.

Зерттеу жұмысының мақсаты – болашақ филологтың филологиялық цикл пәндері бойынша сабақтарда кәсіби дайындық барысында оның тілдік

тұлғалық тезаурусын қалыптастыру бойынша оқыту моделін әзірлеу. Аталған мақсат келесідей міндеттерді шешуді көздейді:

– тілдік тұлға, кәсіби тілдік тұлға, тезаурус категориясын зерделеудің негізгі тұжырымдамалары мен тәсілдерін зерттеу;

– болашақ филологты кәсіби даярлау процесінің лингводидактикалық негіздерін зерделеу;

– білім алушының кәсіби құзыреттілігін, атап айтқанда лексикалық (терминологиялық) құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі қағидаттары мен тәсілдерін айқындау;

– ЖОО-да филологиялық цикл пәндері бойынша тезаурусқа бағытталған оқыту моделі мен алгоритмін әзірлеу;

– филолог-маманды даярлау процесін оңтайландыру мақсатында педагогикалық эксперимент (сауалнама) ұйымдастыру және жүргізу;

– болашақ филологтардың тілдік тұлғасының тезаурусын қалыптастыруға бағытталған әдістемелік ұсынымдар (жаттығулар мен тапсырмалар жүйесі, сөздік-тезаурус) әзірлеу.

Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негізі. Зерттеудің теориялық негізін «тілдік тұлға», «кәсіби тілдік тұлға» терминдерінің қалыптасуының бастауында тұрған Г.И. Богин, Ю.Н. Караулов, А.А. Ворожбитованың еңбектері құрады. Диссертациялық зерттеудің теориялық маңыздылығы болашақ филологтың тілдік тұлғасын қалыптастырудағы арнайы сөздік-тезаурустың рөлін негіздеу болып табылады. Тілді меңгеру білімді автоматты түрде санаттауды қамтитындығын ескере отырып, тезаурус тілдік тұлғаның барлық деңгейлеріне енеді деп айту заңды. Тезаурус белгілі бір білім саласы ұғымдарының жиынтығын оларға қатысты барлық лексикамен ұйымдастырудың оңтайлы тәсілі ретінде белгілі бір білім саласының терминологиясын тақырыптық түрде ұсынуға және жіктеуге және терминдер арасындағы қатынастарды көрсетуге мүмкіндік береді, осылайша пәндік аймақ әлемінің тұтас бейнесін жасайды. Тезаурус түріндегі терминологиялық сөздіктерде лексикалық бірліктер әрбір жетекші ұғымның-терминнің айналасында тұжырымдаманың өзін сипаттайтын арнайы топты немесе жиынды (семантикалық өрісті) құрайды. Жұмыстың теориялық тұжырымдары көп деңгейлі (бакалавриат, магистратура, докторантура) оқыту жүйесі шеңберінде лингвистикалық пәндер бойынша бейіндік және элективті курстардың (дәрістер мен семинарлар) мазмұнында пайдаланылуы мүмкін.

Зерттеудің әдіснамалық негізі тілдік тұлғаға (В.В. Виноградов, Й.Л. Вайсгербер, Г.И. Богин, Ю.Н. Караулов, А.А. Ворожбитова, Т.Н. Снитко, Н.К. Фролов, Н.И. Гайнуллина, О.В. Попова және т. б.); тілдік және коммуникативтік құзыреттілікке (Л.П. Крысин, А.А. Залевская, Ю.Д. Апресян, Н.Ж. Шаймерденова, Ш.К. Жарқынбекова, М.Р. Кондубаева, Г.А. Қажығалиева, Ж.Х. Салханова, М.Р. Себепова, Ю.Н. Иванова, Г.Г. Еркібаева және т. б.) арналған ғылыми еңбектер болды.

Диссертацияда ұсынылған практикалық нәтижелер мен әдістемелік ұсыныстар филологиялық цикл пәндері бойынша лексикографиялық

дереккөздерді (глоссарий, сөздік-сөздік, сөздік-тезаурус) құрастыруда, сондай-ақ жоғары мектепте орыс/қазақ және шет тілдерін оқыту әдістемесі курсын әзірлеуде пайдалы болуы мүмкін.

Диссертациялық жұмыстың мақсатына жету және ондағы міндеттерді шешу үшін зерттеудің келесі кезеңдерін жүргізу көзделеді:

– лингводидактиканың, заңнамалық, оқу-әдістемелік және нормативтік құжаттаманың педагогикалық, психологиялық және мәдени мәселелері бойынша ғылыми отандық және шетелдік әдебиеттерді талдау;

– мамандандырылған оқу орындарының педагогикалық тәжірибесін зерделеу;

– ҚР білім берудің кредиттік жүйесі жағдайында филолог-маманды тиімді даярлау тәсілдерін анықтау мақсатында әл-Фараби атындағы ҚазҰУ базасында педагогикалық эксперимент (сауалнама) жүргізу;

– Заманауи талаптарға сәйкес білім алушылардың білімі мен дағдыларын өзін-өзі бақылауды және тестілік бақылауды жүзеге асыру;

– зерттеу нәтижелерін (жаттығулар мен тапсырмалар жүйесі, сөздік-тезаурус, әдістемелік ұсынымдар) сынақтан өткізу және модельдеу.

Зерттеу барысында келесідей **әдістер мен тәсілдер** пайдаланылды: тілдік материалды бақылауды, оны түсіндіру және жалпылау тәсілдерін қамтитын сипаттамалық әдіс; тілдік/мәтіндік бірліктердің лексикалық және семантикалық ерекшелігін анықтауға мүмкіндік беретін лексика-семантикалық талдау әдісі; үздіксіз іріктеу әдісі; эксперименттік зерттеу деректерін верификациялауға мүмкіндік беретін статистикалық талдау әдісі; ғылыми абстракциялау әдісі, модельдеу және т.б.

Зерттеу материалдары мен дереккөздері: «6В01703 – Орыс тілі мен әдебиеті» және «6В02307 – Орыс филологиясы» білім беру бағдарламалары шеңберіндегі филологиялық цикл пәндерінің терминологиялық базасы, оларға сәйкес оқулықтар, оқу құралдары, сөздіктер мен ғылыми мақалалар, сауалнама деректері, студенттерді даярлаудың әр деңгейіндегі бейіндік пәндер бойынша жоғары мамандандырылған терминдердің тізбесі, студенттерді даярлау үшін таңдалған тілдік бірліктерге оқытудың бастапқы, қалыптастырушы және бақылау кезеңдерінде эксперимент-сауалнама жүргізу, сауалнама нәтижелері және т.б.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы тезаурус ұғымын болашақ филологты оқыту әдістемесі тұрғысынан қарастырып, оны қалыптастыру үшін оқытудың интегративті моделін ұсыну болып табылады. Кәсіби тезаурус деп біз лексика түрінде ұсынылған және жоғары мамандандырылған терминология мен «субкәсіби» лексиканы қамтитын рецептивті және өнімді лексикалық білім жүйесін түсінеміз. Кәсіби лексиканы тиімді игерудің негізгі факторлары ретінде мыналар бөлінеді: сөздік-минимумға сәйкес лексиканы таңдау және терминологиялық минимумға кіретін, студенттердің өзіндік жұмыс процесінде оның шеңберінен шығатын лексикалық бірліктерді игеру үшін жағдай жасау. Лексикалық минимумды таңдаудың негізгі принциптері ретінде сөздің жиілігі мен таралуы, тақырыптық принцип, қосымша принциптер ретінде үйлесімділік пен сөзжасамдық құндылық принципі

сияқты принциптер ерекшеленеді. Жалпы, лингводидактикалық аспектілер шеңберінде осы мәселелерді терең қарастыру кәсіптік білім берудің теориялық-әдіснамалық негіздерін кеңейтеді.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

1. Лингвистикалық ғылымның қазіргі парадигмалары аясында (антропоцентрлік; неофункционалдық, лингвомәдениеттану, лингвосоциологиялық, когнитивті-дискурсивтік) тілдік тұлға тіл арқылы қоршаған шындықты дамытудағы орталық категория ретінде біз қабылдаған зерттеудің ең сұранысқа ие объектісі болып табылады. Болашақ филолог-маманның тілдік тұлғасын тезаурустық даярлау негізінде кәсіби құзыреттілікті, атап айтқанда оның негізгі құрамдас бөлігі – осы проблеманы кешенді тәсіл (тұлғаға бағдарланған, құзыреттілік, когнитивтік-коммуникативтік) тұрғысынан қарауды талап еткен лексикалық (терминологиялық) құзыреттілікті қалыптастыру қамтамасыз етілетін болады.

2. Қазіргі лингвистикада белгілі бір тілдік тұлғаның тезаурусын (белгілі бір білім саласының терминологиялық сөздіктері, жазушылар тілінің сөздіктері) жүйелеуде белгілі бір тәжірибе орын алған, бұл лингводидактикалық аспектідегі мәселелерді шешуге серпін береді: оны ұсыну тәсілдерін зерттеу, болашақ филологтың тезаурусын кеңейтудің әдістемелік аспектілерін ойластыру, жаңа формаларды дамыту үшін оңтайлы жағдайларды, жоғары мектепте оқытудың білім беру бағдарламаларын жаңарту және білім алушылардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру шеңберінде қажетті талап ретінде қоғамның сұраныстары тұрғысынан жұмыс істеу тәсілдері мен әдістерін қамтамасыз ету;

3. Арнайы лексиканы оқытудың интегративті моделін жасау болашақ филологтардың арнайы лексикасын оқытудың лингводидактикалық, тезаурустық, филологиялық тетіктерін іздеу, оларды игерудің технологиялары мен формаларын және оларда кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру стратегияларын анықтау, оның маңызды компоненттерінің бірі филологтың терминологиялық құзыреттілігі болып табылады;

4. Оқытудың барлық (бакалавриат-магистратура-докторантура) деңгейлерінде филологиялық цикл пәндері шеңберінде жоғары мамандандырылған терминологияны жүйелі зерделеу алгоритмі оқу мақсаттарын ескере отырып, ғылыми ақпаратты көрнекі түрде ұсынуға, санаттарға бөлуге, субъектінің/білім алушының зияткерлік процестерін жандандыруға, білім мазмұнына да, оны игеру процестеріне де назар аударуға мүмкіндік береді;

5. Бейіндеуші пәндер бойынша тезаурус сөздігімен, оқытушы мен білім алушылардың оқу қызметін ұйымдастырудың тиімді құралы ретінде тезаурусқа бағытталған сипаттағы жаттығулар мен тапсырмалар жүйесімен, жаңа білімді игеруге, оны ұсынуға, қолда бар білімді өзектендіруге және түрлендіруге бағытталған жұмыс қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар мен әдіснамадағы жетістіктердің көмегімен жүзеге асырылуы

тиіс, бұл болашақ филологтардың кәсіби құзыреттілігін жетілдіруге ықпал етеді;

6. Оқытудың әрбір деңгейінде (бакалавриат, магистратура, докторантура) филологиялық циклдің барлық пәндері бойынша оқытушылардың қызметін интеграциялау оқытудың әдістемелік материалдарын бірлесіп әзірлеуді көздейді: студенттердің бейіндік пәндер бойынша лексикалық минимумды саналы түрде өз бетінше оқуын көздейтін жоғары мамандандырылған терминдерді игеруге, түсінуге, бекітуге, есте сақтауға және бейнелеуге бағытталған терминологиялық минимумдар, жаттығулар мен тапсырмалар жүйесі, сөздік-тезаурус және т.б. болашақ филологтарды тиімді даярлауды қамтамасыз етеді.

Диссертацияның құрылымы: диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшадан тұрады.

Зерттеудің жариялануы мен мақұлдануы. Зерттеудің негізгі мазмұны мен нәтижелері 14 жарияланымда, оның ішінде 4 ғылыми мақала ҚР БҒСБК бекіткен журналдарда және 2 мақала Scopus базасына кіретін журналда; 4 халықаралық ғылыми-практикалық конференциялардағы баяндамалар мен хабарламаларда; 2 әдістемелік құралда көрініс тапты. Сонымен қатар, автордың лингвистикалық пәндер бойынша эксперименттік оқыту (бакалавриаттың 1-4 курстары) және «Дискурстың зерттеу технологиялары» бейіндік пәні (магистратураның 2 курсы) негізінде тезаурусқа бағытталған сипаттағы жаттығулар мен тапсырмалардың әдістемелік жүйесін және тезаурус сөздігін сынақтан өткізу барысында оқытудың кешенді тәсілі негізінде өтті.